

LAKI LÁSZLÓ

Foglalkoztatás és Unió

Úgy gondoljuk, hogy a problémát érdemes azon történelmi léptékű irányzatok viszonylatában is értelmezni, melyek az elmúlt másfél-két évtized magyarországi változásait is kondicionálták. Nevezetesen: egyfelől a rendszerváltás, vagyis az államszocialista újratermelődési modellről a „piacgazdasági” reprodukciós formára való áttérés, másfelől az Európai Unióhoz történt csatlakozás vonatkozásában. Annál is inkább, mert a két történelminek minősíthető változás azonos gyökerű és számos ponton kapcsolódik egymáshoz, ugyanakkor, mert mégis két merőben eltérő fejleményről van szó úgy előzményeit és feltételeit, mint lefolyását és következményeit tekintve.

Mire is gondolunk? Mindenekelőtt arra, hogy mind a középkelet-európai „szocialista-kapitalista” rendszerváltások, mind ezen országok egy részének az Európai Unióhoz törtéret csatlakozása véleményünk szerint azonos gyökerekre vezethető vissza. Jelesül a 20. század utolsó harmadának világgazdasági és nagyhatalmi-katonai folyamatait uraló és meghatározó trendekre (a gazdasági paradigmaváltozásra és globalizációra gondolunk), melyek új kihívások elé állították úgy a volt szocialista országokat, mint a korabeli legfejlettebb kapitalista országokat, és persze a „tömbökön kívülieket” is.

Ami a volt szocialista országokat illeti, azok a hetvenes évek második felétől egyre kevésbé tudtak megfelelni az új folyamatok diktálta modernizáció irányának és dinamizmusának, így romlott versenyképességük és nőtt lemaradásuk, aztán megkérdőjeleződött a szovjet fegyvereken nyugvó kétpólusú világ fennhatósága, és végül összeomlott a második világháború

után kialakult nagyhatalmi status quo és a szovjet „birodalom”. Mindez a nagyhatalmak jóvoltából békés körülmények közt történt, így a közép-kelet-európai szocialista országok – köztük hazánk – háború nélkül nyerték vissza függetlenségüket, és békés átmenet során realizálták rendszerváltó céljait és elképzeléseiket. Ugyanis a szovjet „birodalom” megszűnése után a volt szocialista országok úgy döntöttek – ide értve a Szovjetuniót is –, hogy rendszert váltanak, vagyis a „szocializmusról” áttérnek a „kapitalizmusra”, ami gyökeres változásokat követelt meg a gazdaság, a társadalom és a politika minden szférájában. Nem térünk ki arra, hogy ezen alapvető változások realizálásának mennyire voltak meg az előfeltételei az egyes szocialista országokban, az azonban tény, hogy ezek nagyon is különböző történelmi múlttal, gazdasági fejlettséggel, a tulajdonviszonyok, a piacosság vagy a demokrácia eltérő előzményeivel, formáival és gyakorlatával rendelkeztek a rendszerváltás idején, továbbá kapitalizmusképeik és realizálásukról vallott felfogásaik sem egyeztek meg, mint ahogy különböző külső „segítségre” is számíthattak és alternatívákban gondolkodhattak az „átmenet” során. A fentiek következtében merőben más kondíciók között vág neki a maga rendszerváltásának az NDK, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Szovjetunió, vagy – kilépve térségünkől – Kína és Vietnam.

A vázoltak megítélése tekintetében azonban fontos tény, hogy a nemzeti függetlenség visszanyerését és a szocializmusról a kapitalizmusra való áttérés felvetődését követően „nem lett vége a történelemnek”, hanem a volt szocialista országok rendszerváltásának lehetőségeit, esélyeit és korlátait, integrációs alternatíváit stb. továbbra is a jelzett modernizációs trendek kondicionálták a nekilödulő globalizáció körülményei között. Méghozzá úgy – és ez a dolog másik oldala –, hogy e modernizációs irányzatok a legfejlettebb kapitalista országokat is kihívások elé állítván, és gazdasági, társadalmi, politikai stb. változtatásokra kényszerítvén alapvetően átalakították azt a nemzetközi hatalmi és világ-gazdasági teret, amely a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján fennállt, és amellyel a rendszerváltó politikai elitiek számoltak-számolhattak. Ez – sok más mellett – azt jelentette, hogy a globalizáció folyamatai kikezdték a „jóléti kapitalizmust”, vagyis azt a biztonságot, életminőséget és demokráciát nyújtani képes piaccgazdasági mintát, amely elérhetőségének reményében a volt szocialista országok lakosságainak a zöme támogatta rendszerváltásokat. Azt is jelentette, hogy a rendszerváltásokat szóban támogató, joviálisnak és szolidárisnak mutakozó fejlett kapitalizmusok alig vagy egyáltalán nem nyújtottak gazdasági segítséget a sokféle gonddal küszködő volt szocialista országoknak az

„átmenet” során, sőt a külső piacokon kemény versenytársként léptek fel velük szemben, onnan – ha lehetett – kiszorították őket, továbbá belső piacukat is igyekeztek megszerezni. És jelentette azt is, hogy a fejlett kapitalista országok egymással szemben is kemény versenyt vívnak – az Egyesült Államok Japánnal és az Európai Unióval –, továbbá megjelentek e verseny új szereplői is, például India és Kína.

Az elmondottak kapcsán három összefüggést hangsúlyoznánk. Egyrészt azt, hogy a vázolt modernizációs irányzatok nyomán rendszert váltó szocialista országok nagyon is különböző gazdasági állapotba és versenyhelyzetbe kerültek az elmúlt másfél évtizedben. Például a Szovjetunió utódállamaként Oroszország kezdetben sokat veszített nemzetközi versenyképességéből, melyet napjainkban megkísérel korrigálni, elsősorban is nyersanyagkészleteire alapozva. Kína, amely sajátos rendszerváltási formát, a „szocializmus kapitalizálhatóságát” próbálta ki és járta-járja be, elindult a gazdasági és a katonai nagyhatalommá válás útján. A volt közép-kelet-európai szocialista országok többsége pedig nem tudott kitörni a gazdasági fejletlenség, a technológiai elmaradottság, a tőkehiány és a tőkefüggőség szocializmusbeli állapotából, és az Európai Unió ilyen kondíciók között vette fel őket tagjai közé, illetve egy részük így várakozik a felvétellel jelentkezők között.

Másrészt azt, hogy a modernizációs trendek a fejlett kapitalista országokat is szelektálták: az Egyesült Államok például megőrizte vezető szerepét a globalizáció körülményei között is, még az Európai Unió sokat veszített versenyképességéből.

Harmadrészt azt, hogy a globalizáció mind a fejlett, mind a fejletlen országokat alkalmazkodásra kényszeríti, melynek nyomán új gazdaság- és társadalomszerveződési, integrációs és modernizációs formák alakulnak ki. Miután hazánk az Európai Unió tagja lett fontos kérdés, hogy vajon az unió képes lesz-e sikeresen alkalmazkodni a globalizáció körülményeihez, a versenyképesség visszaszerzésének milyen útját fogja kidolgozni és választani, továbbá, hogy ez hazánkat miként érinti és ebből hazánk mit tud profitálni.

Remélhetően – befejezve, de nem kimerítve a problémát – a vázoltakkal sikerült érzékeltetni, hogy bár a rendszerváltás és az uniós csatlakozás azonos gyökerű és egymást feltételező fejlemények voltak – az Európai Unióhoz történt csatlakozásnak a rendszerváltás előfeltétele volt – a két esemény nem feltétlenül illeszkedett-illeszkedik, sőt ellent is mondhat egymásnak. Másként fogalmazva úgy látjuk, hogy a rendszerváltást követően kialakuló-kialakított magyar „piacgazdaság” más pályán haladt, mint a globalizáció kihívásaira szintén válaszolni kénytelen Eu-

rópai Unió. Jóllehet a csatlakozás előtt már látszottak a fentiekből adódó problémák, azok igazán az uniós csatlakozás után váltak most már konkrét tartalmakat nyert ellentmondásokká, alkalmassint zavarokká. (Hülvely, 2003; Gázsó–Laki, 2004; Laki, 2005a; Laki, 2005b; Pitti, 2004; Szelényi, 2004.)

Nézzük meg most röviden, hogy mi is jellemezte a rendszerváltás utáni hazai kapitalizációt, és ennek nyomán milyen társadalom alakult ki.

Nos, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszerváltásunk sokkal ellentmondásosabb gazdasági és társadalmi körülmények között ment végbe, mint azt a politikai elitek mondták és jelezték, és mint azt a lakosság várta és remélte. Mindenekelőtt azt hangsúlyoznánk, hogy a rendszerváltás egy súlyos gazdasági válsággal párosult, melynek nyomán néhány év alatt a GDP mintegy ötödével esett vissza, a vállalatok sokasága ment csődbe és zárt be, közel másfél millió munkahely szűnt meg, kétszámjegyű infláció alakult ki, a bérek és fizetések jelentősen csökkentek, az életszínvonal pedig számottevően visszaesett. Mindezek következtében tömeges és tartós munkanélküliség alakult ki, az elszegényedés és a lecsúszás szintén sokakat érintett, továbbá viszonylag rövid idő alatt megjelentek a marginalizálódottak különféle csoportjai, ami szinte azonnal generációs dinamikát kapott. E folyamatokat az államszocializmusban tömegek számára elérhető és felemelkedést jelentő iskolázottságok – gondoljunk például a szakmunkásképzésre – gyors „leértékelődése” kísérte. Ennek csak az egyik kifejeződése volt, hogy a szakmunkások sokasága veszítette el állását és szorult ki átmenetileg vagy tartósan a munkaerőpiacról, legalább ilyen gondot okozott és okoz az is, hogy a szakképzésben máig számos olyan szakmát oktatnak, melyekkel nem lehet elhelyezkedni. Ennél persze általánosabb a probléma, hiszen az oktatási-képzési rendszer a középiskola és a felsőoktatás tömegesedése ellenére az elhelyezkedni nem tudók nagy számát ontja magából.

Az országban időközben megjelentek a külföldi beruházók új munkahelyeket teremtve, új technológiákat telepítve, új szervezeti- és tudás-felhasználási formákat alkalmazva, vagyis növekvő követelményeket és igényeket támasztva az alkalmazandó munkaerővel szemben. Mindezek előnyeit és dinamizáló hatásait aligha szükséges hosszabban fejtegetni, az azonban meglehetősen súlyos gondok forrása lett, hogy a külföldi beruházások csupán az ország egyes városaira és térségeire koncentráltak (pl.: Budapest, Győr, Székesfehérvár), míg az ország

más régióiban és városaiban alig, vagy egyáltalán nem került sor a fentiekhez hasonló léptékű beruházásokra.

Bár időközben a gazdaság gyors növekedést is produkált és a GDP az ezredfordulóra ismét elérte a rendszerváltás előtti szintet, a bérek és fizetések is emelkedtek, az infláció terén is komoly sikereket könyvelhettünk el stb., a magyar gazdaság és társadalom mindezek ellenére egyfelől „más” lett, mint azt a rendszerváltó politikai elitek ígérték és „tervezték”, elég itt a „jóléti kapitalizmus” meghiúsult víziójára utalnunk. Másfelől ma is komoly gondokkal küszködik ez a gazdaság: gondoljunk az állandósult egyensúlyi és szerkezeti problémákra, az eladósodottságra, a tőkehiányra, a változatlanul alacsony jövedelmekre, és persze a foglalkoztatottság európai mércével mért rendkívül alacsony szintjére (Laky, 2001).

Arra a kérdésre, hogy a rendszerváltás után a magyar gazdaság és társadalom miért „más” pályára állt (miért maradtak, léptek fel és állandósultak a jelzett súlyos gondok), továbbá miért „más” piacgazdaság alakult ki, mint azt a politikai víziók jelezték és várták, röviden az a válasz, hogy ez az új világgazdasági trendek következménye. Ehhez persze azonnal hozzá kell tennünk azt is, hogy a rendszerváltó politikai elitek szerintünk nem a reálfolyamatoknak megfelelően, vagyis „hibásan” definiálták a korabeli helyzetet és a teendőket. Ők – kissé leegyszerűsítve, de nem torzítva a valóságot – szimpla „szocializmus-kapitalizmus” cserében gondolkodtak, melynek során elégségesnek vélték, ha például az állami tulajdont magántulajdonra, a redisztribúciót piacra, az egypárti berendezkedést többpártira cserélik, mely lépésektől nem csupán gazdasági fellendülést és a „jóléti kapitalizmus” gyors kialakulását remélték, egy ennek megfelelő demokráciával, de egyúttal minden korábbi gond és elmaradottság rapid megoldódását is. Csakhogy a rendszerváltás időszakában a világgazdaság mozgásirányát és dinamikáját meghatározó trendeket már nem a joviális, az egyenlősítő és a demokratikus „jóléti kapitalizmus”, hanem a profitmaximalizáló, a polarizáló és a válságokkal terhes globalizáció folyamatai uralták, következésképpen hazánkat már a globálkapitalizmus kilencvenes évekbeli új irányzatai tagolták be a nemzetközi gazdasági rendszerbe. Már pedig ezek a folyamatok az ország helyét a világgazdaság „fél-perifériáján” jelölték ki, ami aligha meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy hazánk – függetlenül az államszocialista berendezkedéstől – korábban is közepesen fejlett ország volt, mely pozíción a rendszerváltás önmagában mit sem változtatott (Laki, 2005a).

Nézzük meg röviden – és itt a jelenségkör négy összefüggését vázolnánk fel –, hogy vajon mit is jelent a globálkapitalista beta-

golódás és a „félperifériás” helyzet az ország gazdasági és társadalmi állapotára nézve.

Egyfelől azt, hogy a magyar gazdaság változatlanul „duális”, vagyis dezintegrált gazdaság maradt. A szakemberek szerint a magyar gazdaságnak van egy dinamikusan fejlődő és nemzetközileg versenyképes része, amelynek kizárólag külföldiek a tulajdonosai, és van egy vegyes, hazai és külföldi kézben lévő része, amely ehhez képest kevéssé versenyképes és minimális növekedést mutat. Problémát okoz az is, hogy a két rész között az elmúlt másfél évtizedben nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat, vagyis a dinamikus és versenyképes rész megfelelő piaci kapcsolatok hiányában nem fejt ki „szívó hatást” a minimális növekedést mutató gazdasági szektorra. A piaci szektor eme dualitása „mellett” egy jelentős „szürke-fekete” gazdasággal is számolnunk kell, továbbá a tömeges munkanélküliség, az alacsony foglalkoztatottság, illetve az alacsony bérek és keresetek miatt a lakosság nagy tömegei – főként vidéken és a falvakban – rászorulnak-rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt „naturálgazdálkodást” (önellátást) folytassanak. Ebben az értelemben tehát nem beszélhetünk egy viszonylag is egységes gazdaságról, amely képes lenne valamiféle egységes keretbe foglalni (integrálni) ezt a szférát (Lóránt, 2000: 7).

Másfelől az ország területileg is egyfajta „megkettőzöttséget”, sőt fragmentált állapotokat mutat, amelyek döntően a már jelzett külföldi beruházások sajátosságaihoz hozhatók összefüggésbe. A legfejlettebb országok ugyanis hazánk esetében is a fejlődő országokban szokásos beruházási gyakorlatot alkalmazták, amikor is a multinacionális vállalatok kizárólag az adott ország infrastruktúráisan legfejlettebb és a legjobb adózási feltételeket biztosító városaiban és körzeteiben telepedtek meg. Ez „szigetszerű” beruházási gyakorlatot jelent, hiszen azokra kizárólag az úgynevezett „kapuvárosokban” kerül sor, és nem érinti az ország más régióit és vidékeit. Így, amíg a beruházások által elért városokban és körzeteikben gazdasági fellendülés következik be, addig a beruházásokat nélkülöző megyékben, térségekben és településeken a gazdaság stagnálása, rosszabb esetben a leépülés állandósulása figyelhető meg. E folyamatok következményei jól lemérhetők a megyék fejlettsége közti különbségekben: a fővárosban az egy főre jutó GDP az ezredfordulón durván 20 ezer dollár volt, a vele egy régiót alkotó Pest megyében már csak 9 ezer dollár, a közeli Nógrád megyében pedig csupán 6 ezer dollár, ami megegyezik a fővárostól távoli Szabolcs-Szatmár-Bereg megye teljesítményével (Fóti, 2002: 25. pp.).

Az ország területi szegmentáltságáról adnak hírt azok az adatok is, miszerint az ország területének alig több mint egyti-

zede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt él a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben van”, ahol a népesség közel egynegyede (23%) lakik. Ez utóbbin belül elkülöníthető ez közel 600 ezernyi népesség, amely már napjainkban is „gettósodó” falusi településeken él (Kovács, 2005). A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az ország területi értelemben is jelentősen differenciált, fragmentált és persze polarizált képet mutat.

Viszonylag is egységes munkaerőpiacról szintén nem beszélhetünk, hiszen az államszocializmus „első” gazdaságának munkaerőpiaca – már amennyire az egységesnek volt tekinthető – a rendszerváltást követően „szétesett”, és számottevően eltérő állapotú és működési logikájú részpiacokra tagolódott. A „kapuvárosokban” és körzetükben a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacokat. A stagnáló körzetekben a „minimális dinamikát” mutató gazdaság már kevésbé közvetít növekvő kihívásokat, annál is kevésbé, mert a munkaerő-túlkínálat okán a bérek alacsony szintje alakult ki. A „krízishelyzetben” lévő kistérségekben aztán a munkanélküliek „túlsúlya” miatt a munkaerőpiac már kimondottan a minimálbér körül szerveződik, így azok is nagyon rosszul keresnek, akiket a hivatalos munkaerőpiacon alkalmaznak. Itt a hivatalos munkaerőpiac szereplői is kénytelenek megelégedni alacsony bérekkel, nem kevesen olyanokkal, melyekből nem képesek magukat és családjukat a „társadalmilag elfogadható” szinten tartani, vagyis a szegénységből kitörni. Így nem meglepő, hogy e kistérségek és települések érintett bérmunkásai a hivatalos munkavállalást nem tekintik minden körülmények között „megoldásnak” megélhetési gondjaik kezelésében.

A vázoltakon túl a munkaerőpiac egyfajta hivatalos „megkettőzöttségével” is számolnunk kell. Ez alatt azt értjük, hogy miután a tartós munkanélküliek jelentős részére nem lehet ráfogni, hogy nem akar dolgozni – hiszen elhelyezkedésében csupán a munkahelyek hiánya akadályozza – a helyi munkaügyi hivatalok kénytelenek számukra egy új munkaerőpiacot nyitni (pl.: közmunka, közhasznú munka formájában), ahol a két segély-jogosultság közti időre a foglalkoztatottságukról gondoskodnak. Ezt a szakemberek – némileg szépítve – „másodlagos munkaerőpiacnak” hívják, mi – kissé nyersebben – „kényszerfoglalkoztatásnak” nevezzük. Ugyanis ezt a munkaerő-piaci szegmensen magának az újkapitalista berendezkedésnek a működésmódja hozta létre a hivatalos mellett, ilyenformán sokkal inkább kényszerből (jobb híján) funkcionál, mint a hivatalos munkaerőpiacra történő visszavezetés vagy felkészítés-felkészülés előszobájaként. A „többes”

és a szegmentált munkaerőpiacok ez esetben azt is jelentik, hogy a magyar újkapitalizmusban nem alakult ki egy viszonylag is egységesnek mondható, és valamennyire is egymásra épülő intézményrendszer a különféle munkaerőpiacok harmonizálására a munkanélküliek, és persze a társadalom távlatos érdekeit is szem előtt tartva. A vázolt elrendeződés ugyanis állandósítja a „duális” vagy a „többszörös” munkaerőpiacok egyidejű jelenlétét, jóllehet elvileg ennek a meghaladására hozták létre. Fontos tény tehát, hogy a munkaerőpiac bizonyos szegmensei között nem feltétlenül van átjárás, vagyis nem mindenképpen vezet az út a magasabb követelményeket támaztó és valamennyire is igényes piaci szegmensbe (Laky, 2005: 42–43).

Az elmondottak ismeretében aztán az sem meglepő, ha a magyar társadalmat, mint egy polarizált és fragmentált társadalmat írjuk le. A szociológusok abban egyetértenek, hogy a társadalmi hierarchia tetején egy vékony, mindössze 5–7 százaléknyi csoport található, amely a hazai erőforrások jelentős súlya felett rendelkezik, és erre alapozva tudott integrálódni a globalizációs folyamatokba. Ezt „kiegészíti” ez 10–15 százaléknyi „felső középosztálybeli”, ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30–40 százaléknyi népesség található, melynek a helyzete részben javult, részben romlott, alapjaiban azonban nem változott. Legalul pedig a lakosság jelentős hányadát magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciáltak – „nyomorban élők”, „átmenetileg szegények”, „lecsúszással fenyegetett szűkölködők” stb. – csoportjai helyezkednek el. Ez utóbbi népes társadalmi rétegekkel és csoportokkal nem csupán az a gond, hogy híján vannak a szükséges erőforrásokkal, hanem az is, hogy alig vagy egyáltalán nem integrálódnak a gazdaságba és a társadalomba. Legszembeötlőbb csoportjaikat a marginalizálódtak jelenítik meg, azok, akik tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról, oda nem képesek visszakerülni, vagy ott megkapaszkodni, alacsony iskolázottsággal és munkakultúrával bírnak, átmeneti vagy eseti foglalkoztatásukról jó esetben a „másodlagos munkaerőpiac” gondoskodik. Ők azok, akiket a társadalom „alján”, „kívül” vagy „alatt” helyeznek el a szociológusok, és egyes csoportjaik esetében „gettósodásról”, „kizártságról”, „mélyszegénységről”, illetve a cigányság kapcsán „etnikai” problémákról is szó esik. (Bogár, 2000; Ferge, 2002; Gázsó, 2001; Kolosi, 2000.)

Fontos tény, hogy a szegények aránya – a mérési eljárásoktól függően – léptékekkel eltérhet egymástól. Például, ha az ENSZ ajánlásait követve a TÁRKI munkatársai hazánkat a „közepes jövedelmű” országok közé sorolták, és ennek alapján azt tekintették szegénynek, akinek jövedelme a napi két dollár alatt ma-

radt, akkor becsléseik szerint 2000-ben a népesség 12–15 százaléka volt szegénynek minősíthető. Ha – szintén az ENSZ ajánlása alapján – hazánkat „átmeneti gazdaságú” vagyis rendszerváltó országnak minősítették, és a napi négy dollárnál kevesebből élőket sorolták ide, akkor már a magyar népesség durván 60 százaléka volt szegénynek tekinthető. Ha a szakemberek az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjéhez viszonyítva azokat tekintették szegénynek, akik ezen átlagfogyasztás fele alatt éltek – és ez a megközelítés nagyon is megalapozottnak látszik, hiszen tagjai vagyunk az Uniónak –, akkor már a magyarok közel háromnegyede (73%) volt a szegények közé sorolható.

Amennyiben a viszonyítás alapjául hazai adatokat használnak a szakemberek úgy szintén számottevő eltérések lehetnek a szegények arányában. A TÁRKI kutatásai szerint – amikor is a mindenkori átlagjövedelem fele alatt élőket tekintik szegénynek („relatív jövedelmi szegénység”) – a hazai szegények aránya a kilencvenes évek közepétől 12 és 15 százalék között mozgott. Ferge Zsuzsának a KSH létminimum-számításain alapuló becslései („abszolút jövedelmi szegénység”) viszont arra utalnak, hogy az ezredfordulón a magyar népesség körülbelül 40–50 százaléka tartozhatott a szegények közé (Ferge, 2001).

Mindent egybevéve az adatok egy polarizált és fragmentált társadalomról tudósítanak, amelyben túl sokan élnek a szegénységi szint alatt és közelében.

Befejezve, de nem kimerítve a témakört remélhetően sikerült érzékeltetni, hogy az elmúlt másfél évtizedben kialakult hazai piacgazdaság sem berendezkedésében, sem tőkeerejében, sem teljesítményében, sem működésmódjában, sem fejlettségében, sem nemzetközi versenyképességben, sem társadalmában stb. nem tekinthető azonosnak a német, a svéd, a dán, a japán vagy az amerikai piacgazdaságokkal. Sok más mellett azért, mert hazánk mintegy fél évszázadig az államszocialista újratermelődési modell szerint működött, és a szovjet „birodalom” részeként, ki volt zárva mind a kapitalizmus ötvenes-hatvanas évekbeli gyors növekedési és integrációs, mind a hetvenes-nyolcvanas évekbeli gazdasági paradigmaváltási és globalizációs folyamataiból. Bár ebben az időszakban az extenzív iparosításból adódóan jelentős fejlődésen ment át, mégis „közepesen fejlett”, tőkeszegény és –függő ország maradt, amely ráadásul a kapitalista országok felé el is adósodott a rendszerváltásig. Amikorra aztán mód nyílt a világgazdaságba való integrálódásra, addigra az ezt meghatározó globálkapitalista modernizációs trendek magyar gazdaság és társadalom helyét – lásd a külföldi beruházásokról, a duális piacgazdaságról, a területi és társadalmi polarizáltságról stb. elmondottakat – a „fél-periférián” jelölték ki, ami azért mégis

csak más, mint a német, az amerikai vagy a svéd „centrum”-helyzet. A magyar újkapitalizmus „másságáról”, a gazdasági és a társadalmi problémáiról elmondottakat tehát a fenti szempontok szerint értjük.

Bár a leegyszerűsített „szocializmus-kapitalizmus csere” önmagában is sok mindent megmagyaráz abból, hogy hazánkban az elmúlt másfél évtizedben miért „más” pályán mozgott a kiépülő-kiépített újkapitalizmus, mint az Európai Unióban uralkodó kapitalizmus – és így miért is lett „más” jellemzőkkel bíró piacgazdaság – néhány további összefüggésnek is érdemes figyelmet szentelni. Mindenekelőtt annak, hogy az Unió mérvadó országaiban a második világháború után kialakult kapitalizmusokat „jóléti” vagy „szociális piacgazdaságként” szokták megjelölni, vagyis olyan társadalmakként, amelyek tagjaiknak – sok más mellett – a világ más részein élők által irigyelt fogyasztást, jólétet, életminőséget, biztonságot, kiszámítható és tervezhető életet, oktatást, munkakörülményeket stb. voltak képesek biztosítani. E társadalmak tagjai a világ legtermészetesebb állapotoként fogták fel és éltek meg ezt, olyanként, amelyért ők maguk is nem csupán sokat dolgoztak, de amelyért a politikai arénában sokat is harcoltak. Másként fogalmazva ezek számottevő részét szerzett jogokként tartják számon a munkások és az alkalmazottak, melyekért a munkáltatókkal és az állammal kötött alkuk során megharcoltak. Amikor tehát a globalizáció kihívásai az Unió „jóléti kapitalizmusait” is elérték, pontosabban, amikor világossá vált, hogy társadalmaiknak is alkalmazkodniuk kell a globálkapitalizmus viszonyrendszeréhez, akkor az is egyértelművé vált, hogy a megszokott jólét és életkilátások sokak számára csakúgy nem lesznek tarthatók, mint ahogy a munkás és az alkalmazotti szerzett jogok egy része sem. Tény, hogy az Európai Unió fejlett kapitalista országaiban a globalizáció a jelzett magas életminőséget és az alkalmazotti jogokat úgy kezdte ki, hogy az érintett társadalmi rétegek és csoportok számára továbbra is rendelkezésre álltak és állnak az érdekmegjelenítés kiépült szervezetei, eljárásai és módjai. Ily módon az Unióban jelenleg is alkuk folynak olyan alkalmaztatási és foglalkoztatási jogosultságokról, amelyek hazánkban jó egy évtizede már a szakszervezetek rendszerváltás utáni politikai felmorzsolása után semmivé váltak.

Magyarországon ugyanis a szakszervezeteket a rendszerváltás után politikai, ideológiai, vagyoni és személyi alapon ellehetetlenítették, így tagságuk alig fél évtized alatt a korábbi töredékére süllyedt, hiszen részben addig törvényekkel biztosí-

tott érdekmegjelenítő jogosítványokat vontak meg tőlük, részben az új cégeknél akadályozták az üzemi szakszervezetek megalakulását. Az időközben betelepült multinacionális társaságok tehát olyan viszonyok között kezdhették meg magyarországi működésüket, hogy a szakszervezetekkel nem kellett számolniuk. Láthatóan ez volt a feltétele annak, hogy a globálkapitalizmus irányába mutató radikális gazdaságpolitikai műtéteket gyorsan és főként ellenállás nélkül végre lehessen hajtani, biztosítandó a munkavállalók érdekeinek szinte teljes számon kívül hagyását (Csaba, 2001). Emlékeztetnénk rá, hogy a kilencvenes évek elején néhány év alatt úgy bocsátottak el közel másfélmillió embert a munkahelyéről, hogy egyetlen komoly szakszervezeti megmozdulásra sem került sor hazánkban, ami az európai „szociális piacgazdaságokban” aligha lett volna elképzelhető. Történik mindez akkor, amikor a parlament a munkaügyi kapcsolatok rendszerét az ILO tanácsait megfogadva, az Európai Unióhoz való csatlakozás igényével és az európai gyakorlat- és jogharmonizáció szem előtt tartásával 1992-ben új munkatörvénykönyvet fogadott el. A szakemberek szerint a „végeredmény” az lett, hogy a törvény nem eredményezte a magyar gyakorlat harmonizálását az európai stílusú munkaügyi kapcsolatrendszerhez, sokkal inkább az Egyesült Államok decentralizált, vállalati megállapodásokra épülő rendszeréhez hasonlít, nem utolsó sorban amiatt, hogy az ottani vállalatok jelentős részében nem működik szakszervezet és nincs kollektív szerződés sem. Az azonban még az Egyesült Államokban is elképzelhetetlen lenne, ami hazánkban „természetes”, nevezetesen, hogy vállalati szinten egyszerre több szakszervezet is részt vegyen a kollektív alkukban. És ezt teszik úgy, hogy a kollektív szerződések közel kétötöde az éves béremelésre és a vállalati bérrendszerre vonatkozóan semmiféle megállapodást sem tartalmaz, ami a reálbérek jelentős csökkenését eredményezte az ezredforduló időszakában (Tóth, 2002; Neumann, 2002).

Nos, ha a fentieket egybevetjük a rendszerváltó politikai osztály által ígért „polgári társadalommal” és „szociális piacgazdasággal”, ahol a munkások és alkalmazottak széleskörű, törvényekben rögzített jogosítványokkal rendelkeznek érdekeik védelmére, akkor nem lehetnek kétségeink aziránt, hogy hazánkban nem az ígért „polgári” és „jóléti” társadalom alakult ki a maga érdekvédelmi szervezeteivel. (A kialakult helyzet abszurditására utal az a tény, hogy a rendszerváltást követően számos új párt „demokratikus” szakszervezeteket alapított vagy alakított át „demokratikussá” az államszocializmusból „örököltekből” az általuk „nem-demokratikusnak” tartott szakszervezetekkel szemben, melyek aztán tagjaik érdekeit „kommunista” csakúgy nem jelenítették meg, mint az általuk megbélyegzett szakszervezetek.)

További figyelmet érdemlő összefüggés, hogy a fejlett uniós tagországok – egyáltalán az Európai Unió – jövője szempontjából merőben másként vetődnek fel a globalizáció kihívásai, mint a volt közép-kelet-európai szocialista országok számára. Ugyanis amíg az utóbbiak a „szocializmus-kapitalizmus cserét” és távlatosan az Európai Unióhoz történő csatlakozást tűzték ki célul, addig az Unió alapítói és a később társult országai számára csupán a legfejlettebb kapitalizmusokkal szembeni versenyképesség vált elfogadható és elérendő céllá. Ambiciózus tervről van szó, amelyet 1997-ben Luxemburgban fogadtak el a tagországok, majd 2000-ben Lisszabonban kiegészítettek: szándékaik szerint az Európa Uniónak 2010-ra a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb „tudásalapú” gazdaságává kellene válnia a fenntartható gazdasági növekedés, a növekvő számú és jobb munkahelyek teremtése, és az erősödő szociális kohézió körülményei között.

Magyarország tehát egy nálánál jóval fejlettebb, más gazdasági és politikai pályán mozgó, nálánál jóval ambiciózusabb célokat kitűző világhoz csatlakozott 2004-ben, ami egyben azt is jelenti, hogy az Európai Unió mind az általános, mind a gazdasági, társadalmi vagy a foglalkoztatáspolitikai céljait merőben más megfontolások és szempontok figyelembe vételével fogalmazta meg, mint hazánk. Így tényként fogadhatjuk el, hogy Magyarországot – a vele egy időben felvett országok többségével együtt – nem aktuális gazdasági fejlettsége, társadalmi állapota, piacgazdaságának kiépültsége vagy társadalom- és foglalkoztatáspolitikai elképzelései és céljai alapján vették fel az unióba, hanem egy politikai döntés következtében, amely az Európai Unió távlatos, a nemzetközi versenyképességet is magában foglaló elképzeléseiből indult ki és célzott meg.

Nézzük meg röviden, hogy melyek is azok a gazdaság-, társadalom- és foglalkoztatáspolitikai szempontok, megfontolások és célok, amelyek másként vetődnek fel és fogalmazódnak meg az Európai Unióban és hazánkban.

Legalapvetőbbnek talán azt a politikai-közgazdasági felfogásbeli eltérést tekinthetjük, mely szerint a legfejlettebb kapitalista országokban az elmúlt évtizedben uralkodóvá vált az a szemlélet, mely szerint egy nemzet leghatékonyabb tőkéje a rendelkezésre álló munkaerő, és mindent meg kell tenni azért, hogy az értékesüljön. A szakértők szerint nincs mérvadó politikus ezekben az országokban, aki elfogadná azt a korábban egyed-uralkodónak számító közgazdasági tételt, hogy néhány százaléknyi munkanélküli igen csak hasznos, mivel tartalékként jön számításba a gazdasági fellendülés idején. Ezzel szemben a mai felfogás ösztönzi, hogy minél többen dolgozzanak – lehetőleg

mindenki – és vegyenek részt a nemzeti jövedelem növelésében, a társadalmi javak és a saját jólétük előállításában. Megjegyezzük, hogy a magyar rendszerváltás „szocializmus-kapitalizmus cseréje” ezzel éppen ellentétes gazdaság- és társadalompolitikai megfontolások alapján zajlott, amikor is a korabeli teljes foglalkoztatás kategorikus elvetése, a 3–5 százalékos, vagy ennél is magasabb munkanélküli tartaléksereg létrehozása stb. volt a cél, mint a kapitalizmus fő jellemzője és kiépültségének fő minősítője. E felfogás – nem utolsó sorban az Unió hatására – szavakban változni látszik ugyan, az uralkodó neoliberális gazdaságpolitikai gyakorlat szintjén azonban ténylegesen nem érzékelhető változás napjainkig.

Az Európai Unió foglalkoztatáspolitikai elképzelései, amelyek egyben gazdaság- és társadalompolitikai megfontolásainak is az alapját képezik, abból indulnak ki, hogy a társadalom leghatékonyabb tőkéje az oktatási-képzési rendszerben felkészült, művelt, egészséges és motivált munkaerő, és a társadalmat veszteség éri, ha ezt nem használja ki. A cél így nem egyszerűen a munkanélküliség csökkentése, hanem a társadalomban spontán módon vagy kényszerűen kialakult inaktivitás lehetőség szerinti jelentős lefaragása, egyáltalán az európai munkaerő-tartalékok bevonása a „szervezett munkaerőpiac” tevékenység-, ellátási- és adóztatási rendszerébe. (Lásd pl.: Laky, 2005; Nagy, 2000; 2003; 2004.)

Az elmondottakból következik egy további eltérés is hazánk és az Unió foglalkoztatáspolitikai szemléletében. Nevezetesen: amíg az Európai Unióban az állam szerepvállalását alapvetőnek tartják a foglalkoztatáspolitikában, mivel ez gazdaság- és társadalompolitikai célokat is megalapoz és követ, és így előfeltételezi a különböző szakpolitikák összehangolását és harmonizálását, addig Magyarországon az állami szerep- és felelősségvállalás e téren messze elmarad ettől, mint ahogy a szakpolitikák is alapvetően önálló – és persze folytonosan változó – „konceptciók” keretei között mozognak, alkalmasint minden összehangolást mellőzve. Vagyis, amíg hazánkban a foglalkoztatáspolitikát önálló problémaként és szakpolitikaként kezelték és kezelik a mindenkori kormányok, addig az unióban a foglalkoztatást a maga társadalmi komplexitásában fogják fel, melyet össze kell hangolni a társadalom általános és más szakpolitikai elképzeléseivel és gyakorlatával. Másként fogalmazva: az Európai Unióban a foglalkoztatást a társadalmi-gazdasági reprodukciós folyamatok részeként fogják fel. Ezért bár nem vitatják, hogy a foglalkoztatáspolitikát a „felelős” munkaerő-piaci és foglalkoztatási folyamatokért, elfogadott az a felismerés, hogy egyedül és önmagában képtelen kezelni az e területen felmerülő problémákat. Ehhez mindazon funkciócsoportok aktív részvételére

van szükség, amelyek alakítják a keresletet, a kínálatot, a szocializációt és felkészítést, a mobilitást, a megélhetést, az adózást, a szociális ellátást stb., hiszen miközben saját speciális feladataikat ellátják, egyúttal automatikusan és hatékonyan befolyásolják a foglalkoztatási folyamatokat is. Ebben az értelemben a gazdaságpolitika, a monetáris és fiskális politika, a népesedéspolitika, az oktatáspolitikai csakúgy nem választható el a foglalkoztatáspolitikától, mint ahogy a jövedelempolitika, az adópolitika vagy a szociálpolitika sem.

Jóllehet nem kívánunk részletesen foglalkozni a vázolt szemlélet-váltás és a hazaitól jelentősen eltérő foglalkoztatáspolitikai gyakorlat kialakítása mögötti „kényszerekkel” és „ösztönzőkkel”, néhány összefüggésre mégis szükséges utalni, mivel ezek részben magyar, pontosabban Magyarországon is jelenlevő-kialakuló problémaként is felfoghatók.

Tény például, hogy az Unió foglalkoztatási szintje évtizedek óta és tartósan elmarad a nagy vetélytársakétól: amíg az Amerikai Egyesült Államokban és Japánban 70–75 százalék körüli a 15–64 éves népességben a foglalkoztatottak aránya, addig az Európai Unióban ez 60–64 százalék körüli. Számos szakember látja úgy, hogy az Unió elvesztegeti egyik leghatékonyabb tőkéjét, az emberi munkaerőt, hiszen a vetélytársakhoz történő felzárkózásnak előfeltétele a foglalkoztatási szint növelése.

Tény az is, hogy a gazdaságban és a foglalkoztatásban gyökeres és visszavonhatatlan változások mentek végbe az elmúlt évtizedekben. Többek között az ipar és a mezőgazdaság egyre kevesebb munkaerőt igényel, így új munkalehetőségeket döntően csak a szolgáltatások kínálnak, elsősorban is nem-hagyományos módon. A gazdasági szervezetek méretei is megváltoztak, amennyiben a nagyvállalatok helyét a kis- és középvállalatok foglalták el, továbbá a fizikai munka is visszavonulóban van, a munkaerővel szembeni követelmények pedig jelentősen átalakultak, méghozzá az igényesség irányába.

Hasonlóképpen fontos fejlemény az, hogy a demográfiai folyamatok következtében – öregszik a népesség, az életkilátások növekedésével egyre hosszabb ideig veszik igénybe a nyugdíjukat a jogosultak stb. – a múlt században kialakított nyugdíjrendszerek változatlan formában és hosszabb időszakon át már nem lesznek fenntarthatók.

Az is látható, hogy a 20. században állandósult foglalkoztatás-, gazdaság- és érdekegyeztetési politika jogi rendszerének alappillérei – a férfi keresőkre építő fordí tömegtermelési modell, az ágazati szinten alkudozó szakszervezetek és a hazai piacot a külföldi versenytől védő gazdaságpolitika – megroppantak, gyökeres átalakításra szorulnak.

További tény, hogy a munkát terhelő magas adók és járulékok az Unió számos országában a munkáltatókat visszatartják az új munkaerő alkalmaztatásától, mint ahogy az alkalmazottakat minden körülmények között és körömszakadtáig védő jogosítványok is erre ösztönzik őket, illetve, hogy határozott időre szóló szerződéssel váltsák ki a nagy biztonságot adó korábbi alkalmaztatási formákat.

Az is tény, hogy az elmúlt évtizedekben kialakultak a munkaerőpiacokról tartósan kiszoruló és marginalizálódók jelentős csoportjai, következésképpen a társadalmi kirekesztődés és ennek újratermelődése reális veszéllyé vált. Az is érzékelhetővé vált, hogy a demokratikus értékeket veszélyeztető módon szegmentálódhatnak az Unió egyes országainak társadalmi: a törvényekkel körülbástyázott, szociálisan és jogilag védett dolgozók és a semmiféle védelemmel sem bírók táboraira.

A vázoltak remélhetően érzékeltetni tudták, hogy az Európai Unió, ha késve is, de megkísérel szembenézni a globalizáció kihívásaival a foglalkoztatáspolitikai területén is, és ennek nyomán olyan elveken nyugvó, olyan célokat maga elé tűző – például a teljes foglalkoztatás, az esélyegyenlőség, a munka minőségének és termelékenységének javítása, a társadalmi kohézió erősítése stb. foglalkoztatáspolitikát alakított ki, amely jelentősen eltér a hazaitól.

Most térjünk ki röviden az Európai Unió és Magyarország munkaerő-piaci jellemzőire, arra, hogy azok mennyire különböznek egymástól, illetve, hogy a hazai trendek mennyire közelítenek az Unió célkitűzéseéhez.

Kezdjük a sort az Európai Unió munkaerő-piaci folyamati bemutatásával (Laky, 1997).

A foglalkoztatási ráták alakulása
az Európai Unió tagországaiban
2002 és 2005 között
(15–64 évesek)

Országok	2002	2003	2004	2005
Belg.	59,9	59,6	60,3	61,1
Dánia	75,9	75,1	75,7	75,9
Németo.	65,4	65,0	65,0	65,4
Görögo.	57,5	58,7	59,4	60,1
Spany.o.	58,5	59,8	61,6	63,3
Fra.o.	63,0	63,3	63,1	63,1
Íro.	65,5	65,5	66,3	67,6
Olaszo.	55,5	56,1	57,6	57,6
Lux.	63,4	62,7	61,6	63,6
Holl.	74,4	73,6	73,1	73,2
Auszt.	68,7	68,9	67,8	68,6
Port.	68,8	68,1	67,8	67,5
Finno.	68,1	67,7	67,6	68,4
Svédó.	73,6	72,9	72,1	72,3
Egy.Kir.	71,3	71,5	71,6	71,7
EU15	64,2	64,3	64,7	65,1

Országok	2004-ben csatlakozott országok			
	2002	2003	2004	2005
Cseho.	65,4	64,7	64,2	64,8
Észto.	62,0	62,9	63,0	64,4
Letto.	60,4	61,8	62,3	63,3
Litv.	59,9	61,1	61,2	62,6
Magyo.	56,2	57,0	56,8	56,9
Lengyel	51,5	51,2	51,7	52,8
Szlové.	63,4	62,6	65,3	66,0
Szlová.	56,8	57,7	57,0	57,7
Ciprus	68,6	69,2	68,9	68,5
Málta	54,4	54,2	54,0	53,9
EU 25	62,8	62,9	63,3	63,8

Forrás: Employment in Europe, 2005.

Mint látható az Unió a 2005. évet a foglalkoztatás szempontjából eredményesebben zárta a korábbiaknál: a tagországok többségében emelkedett a foglalkoztatottak aránya. A régi tagországok közül csupán Portugália, az újonnan csatlakozott országok közül pedig Ciprus és Málta nem tudta megállítani a korábbi évek csökkenését. Ily módon az Unió 25 tagországának átlagos foglalkoztatási rátája egy év alatt 0,5 százalékponttal emelkedett, ez megegyezik a 2002-2004 között elért eredménnyel.

Az Európai Unió korábbi 15 tagországa közül az utóbbi négy évben, Görögországban, Spanyolországban, és az Egyesült Királyságban, míg az újonnan csatlakozott országok közül Észtországban, Lettországban és Litvániában volt *folyamatos* a foglalkoztatottak számának gyarapodása.

Belgium, Dánia, Németország, Luxemburg, Finnország, valamint Lengyelország és Szlovénia a korábbi évek visszaesése után 2004–2005-ben javítani tudott foglalkoztatási helyzetén. Hollandia, Ausztria, Svédország és Csehország foglalkoztatási rátája 2005-ben, kisebb-nagyobb mértékben emelkedett, de ez nem tudta kompenzálni az előző évek csökkenését.

Magyarország foglalkoztatási rátája a legalacsonyabbak közé tartozik (56,9%) az Unióban, 2003-tól a stagnálás jeleit mutatva.

A foglalkoztatás növekedését az egyes tagországok elsősorban a nőknek és az időseknek (55–64 éveseknek) a munkába való fokozottabb bevonásával, illetve benntartásával sikerült elérni.

A születésszámok csökkenése, az életkor meghosszabbodása következtében Európa lakossága öregszik, a befizetők számának csökkenése és az igénybevevők számának növekedése következtében hosszú távon veszélybe kerülhet a viszonylag drága jóléti rendszerek finanszírozhatósága. Mindebből következik, hogy a munkavállalókat – akik egyben a befizetők is – minél hosszabb ideig szükséges benntartani a munka világában. Erre ösztönöz egyébként a munkára történő felkészülés, vagyis a tanulási időszak meghosszabbodása is, hiszen a 16–18 éves tanulás társadalmi és családi költségei csak hosszabb munkavállalási idővel térülnek meg. Ez azonban feltételezi a munkaválási képesség minél hosszabb ideig való megtartását, egyrészt az egészség megőrzését, másrészt a felgyorsult modernizációs folyamatokhoz való alkalmazkodást, és a szakmai ismeretek folyamatos megújítását. Ez egész Európában jelentős erőfeszítéseket követel, melyre hazánk kevésbé van felkészülve.

A legutóbbi év eredményei ellenére az Európai Unió korábbi foglalkoztatási célkitűzései 2005-re nem teljesültek és a növekedés jelenlegi üteme mellett a 2010. évi célkitűzés teljesítése is kétséges.

Az Unió célkitűzései, hogy a foglalkoztatási ráta érje el:

- az összes foglalkoztatottra vonatkozóan 2005-re a 67%-ot, 2010-re a 70%-ot,
- a nők esetében 2005-re az 57%-ot, 2010-re a 60%-ot,
- az 55–64 évesek esetében 2010-ig az 50%-ot.

Hazánkat az Európai Unió tagországaival összehasonlítva megállapítható, hogy a foglalkoztatási ráta tekintetében csak Málta és Lengyelország mutatószáma alacsonyabb, míg munkanélküliségi rátánk viszonylag kedvező, a növekedés ellenére alacsonyabb, mint az Uniós átlag. Viszont a hazánkéhoz hasonló alacsony foglalkoztatási rátával rendelkező országokban magasabb a munkanélküliség, mint nálunk. Ennek következtében az Unióban Magyarországnál csak Máltán alacsonyabb a népesség munkaerő-piaci részvétele. A magyar munkavállalási korú népességnek (2005-ben 15–59 éves nők és 15–61 éves férfiak) 38,6%-a volt inaktív, azaz nem jelent meg a munkaerőpiacon.

A foglalkoztatási ráták az Európai Unióban,
az Unió korábbi 15 tagországában
és Magyarországon korcsoportok szerint
(2005)

	EU25	EU15	Magyarország
Férfiak	71,3	72,9	63,1
Ebből:			
15-24 évesek	39,7	42,7	24,4
25-54 évesek	85,5	86,5	80,3
55-64 évesek	51,8	53,2	40,6
Nők	56,3	57,4	51,0
Ebből:			
15-24 évesek	33,8	36,8	19,2
25-54 évesek	68,8	69,1	67,2
55-64 évesek	33,7	35,4	26,7
Együtt	63,8	65,1	56,9
Ebből			
15-24 évesek	36,8	39,1	21,8
25-54 évesek	77,2	77,8	73,7
55-64 évesek	42,5	44,1	33,0

Forrás: Eurostat

A foglalkoztatási rátákat nemenként és korosztályonként vizsgálva kitűnik, hogy a nők foglalkoztatásában kisebb a lemaradásunk, (e tekintetben egyébként igen nagy a szóródás a tagállamok között), vagyis elsősorban a férfiak munkaerő-piaci helyzete kedvezőtlen.

A nők foglalkoztatása tekintetében az Unió középmezőnyében helyezkedünk el, annak ellenére, hogy egyedüli a gyermek-gondozási támogatási rendszerünk, mely támogatásokat évenként mintegy 300 ezren viszik igénybe. Eltérő a történelmi háttérünk is e tekintetben a korábbi tagországokhoz viszonyítva, hiszen a nők foglalkoztatásba való nagyarányú bevonása hazánkban már az ötvenes-hatvanas években megtörtént és ez összekapcsolódott a nők képzésének bővülésével. A nők képzettségi színvonala hazánkban átlagosan magasabb, mint a férfiaké, elsősorban is a főiskolát végzettek magas aránya miatt. Alapvető eltérés az is, hogy nálunk a nők zöme teljes munkaidőben dolgozik, míg a régi tagországokban elsősorban a részmunkaidő terjedésével sikerült bővíteni a nők – és az idősedők - foglalkoztatását.

A korcsoportok szerinti adatokból azonban az is kiderül, hogy a foglalkoztatási szintben mért elmaradásunk elsősorban a fiatalok és az idősek foglalkoztatására vezethető vissza.

Hazánkban viszont már 45 éves kor után nehéz az elhelyezkedés. A munkáltatók ma inkább megbecsülik tapasztalt dolgozókat, mint tíz évvel korábban. Csupán az életkor miatt a munkáltatók általában nem válnak meg dolgozóiktól, de az újonnan felvetteket általában már a munkatapasztalattal rendelkezők közül választják. Ezért a munkahely-megszűnések következtében munkanélkülivé váló idősek nehezen tudnak újból munkát találni. A kutatások szerint a népesség idősödése már 2010 után ki fogja kényszeríteni a 45 éven felüliek fokozott bevonását a foglalkoztatásba.

A fiatalok foglalkoztatása és aktivitása kedvezőtlenebb, mint általában az Unióban, bár a fiatalok munkanélküliségi rátája is hosszú ideig az Uniós átlaga alatt maradt. Ennek az az oka, hogy nagy létszámú korcsoportokat korábban még felszívta a továbbtanulási lehetőségek bővülése, a felsőfokú képzettségűek keresletének növekedése. Az utóbbi években azonban a 25 éven aluliak foglalkoztatása jobban visszaesett, mint ahogy e korosztály létszáma csökkent: a 15–24 évesek foglalkoztatási rátája 2005-re 21,8%-ra, munkanélküliségi rátájuk 19,4%-ra nőtt. A munkaerőpiacon a generáció-váltás ütemét lassította az idősebbek bennmaradása, ennél azonban nagyobb gond, hogy az iskolából kilépők képzettségi szerkezete jelentősen eltér a munkáltatók szükségleteitől-igényeitől. A munkaerőpiacon jelenlévő fiatalok közel fele csak alapfokú képzettséggel rendelkezik, ami eleve meghatározza elhelyezkedési esélyeiket, pontosabban nehézségeiket.

A munkáltatók azonban a szakképzettséggel rendelkező fiatalok felkészültségével, gyakorlati ismereteivel is elégedetlenek, igaz a cégek a versenyképességük miatt nem szívesen vállalkoznak a fiatalok betanítására. A mai magyar munkaerőpiacon csupán a kvalifikált szakképzettséggel, már jelentős munkatapasztalattal, korszerű munkakultúrával rendelkező, de még 40 évesnél fiatalabb munkavállaló a kelendő.

Jelentős eltérés az Unió munkaerőpiacához képest, hogy Magyarországon rendkívül alacsony a legfeljebb általános iskolát végzettek foglalkoztatása: míg a felsőfokú képzettséggel rendelkezők 77%-a, a középfokú szakmunkásképzettséggel rendelkezők 68%-a foglalkoztatott, az alacsony képzettséggel rendelkezőknek csupán 21%-a.

Az iskolai végzettség szerinti eltérés azonban csak egy szegmense a kereslet-kínálat különbözőségének, hiszen ténylegesen a szakképzettségek szakmánkénti szerkezete az a metszet, amely szerint kinyílik a kereslet-kínálat „ollója”. A munkaügyi szervezet tapasztalatai szerint az idősebb munkanélküliek szakképzettsége nagyrészt – a becslések szerint 40%-ban – a munkaerőpiacon nem keresett szakma, vagy ha keresett szakma is, a munkanélküliek szakmai ismerete nem felel meg a követelményeknek, mivel megkopott, felújításra szorulna. Ugyanakkor az iskolából újonnan kilépő pályakezdők szakmasztruktúrája sem illeszkedik a kereslethez, továbbá – mint jeleztük – a munkáltatók elégedetlenek a képzettségük minőségével és kifogásolják gyakorlati felkészületlenségüket is.

A hazai és az Unió munkaerőpiacának eltérései között még feltétlenül kiemelendő, hogy az Unióban a romák munkaerőpiaci helyzetével kapcsolatos problémák súlya nem hasonlítható össze a magyar, illetve általánosabban a közép-kelet európai helyzettel.

Igen jelentősek az egyes országok közötti különbségek abban a tekintetben is, hogy adott gazdasági növekedéshez milyen mértékű foglalkoztatás-bővülés tartozik. A nemzetközi összehasonlító elemzések azt mutatják, hogy az átalakuló országok – köztük Magyarország is – az 1990-es évek második felében növekedésüket szinte kizárólag a termelékenység növelésére alapozták. A munkaerő-állomány növekedése kevésbé járult hozzá a növekedéshez, és a tőke is jelentéktelen szerepet játszott. Ez a furcsa növekedési pálya azzal volt összefüggésben, hogy a transzformációs visszaesés után, az állóeszközök minőségi cseréjével, a piacgazdaság intézményi viszonyainak kiépülésével, valamint az uniós társulási szerződések pozitív hatásai nyomán lékészerűen javult a gazdaság hatékonysága.

A gazdasági verseny erősödése és a korszerűsítés követelménye számos ágazatban okoznak elbocsátásokat, főként a ko-

hászatban, a cipő-, textil- és ruhaiparban, a konzerviparban, a vasútnál és a postánál. Ez a folyamat egyaránt érinti a magyar és a hazánkban működő külföldi tulajdonú vállalatokat, így a lassabban fejlődő, termelésük átalakítására, a technológia fejlesztésére képtelen cégek kénytelenek tevékenységüket szűkíteni, vagy megszüntetni, vagy más országokba áthelyezni.

Ugyanakkor új beruházásokra is sor kerül. A nemzetgazdasági áganként többnyire szerénynek tűnő változások mögött vállalati szinten jelentős átrendeződés zajlik. Megfigyelhető, hogy a külföldi befektetők is folyamatosan megújítják tevékenységüket, és egyre inkább jellemző, hogy az egyszerűbb összeszerelő, egy-két munkaműveletet tartalmazó tevékenységek helyett egyre összetettebb, igényesebb termelési eljárásokat telepítenek az országba.

Mindezek okán a gazdaság munkaerőigénye gyorsan változik, és egyre inkább a képzett munkaerő felé tolódik el.

A munkaerő-kínálat összetétele azonban a kívánatosnál lassabban igazodik a piac igényeinek változásához: míg bizonyos képzettségüekből, például diplomásokból túlkínálat alakult ki, munkaerőhiány van szakmunkásokból.

Behatórólja a magyar foglalkoztatáspolitikai mozgásterét az a tény, hogy alig vannak a versenyszférában nagy, stabil és versenyképes hazai tulajdonú cégek. Gazdasági szempontból fontos export zömét az országban működő multinacionális cégek adják, és ők kiemelt figyelemmel fordulnak a működésüket kondicionáló globalizációs folyamatok irányába. Mivel a foglalkoztatás zömét a kisebb vállalkozások biztosítják, amelyek meglehetősen instabilak, működésük alig átlátható, és ezért gyakran még a támogatások is nehezebben jutnak el hozzájuk, a foglalkoztatás szempontjából meglehetősen nehéz jól látható eredményeket felmutatni.

A gazdaságban az elmúlt másfél évtizedben végbement ágazati szerkezeti változások jelentősen átrendezték az egyes térségek munkaerőpiaci helyzetét. A foglalkoztatottság szerkezetében végbement változás az országban területileg igen jelentős eltérést mutató foglalkoztatás-csökkenés, majd növekedés mellett történt, következésképpen az átrendeződés az ország egyes régióit nem egységesen érintette. A gazdaságban a rendszerváltozás előtt is meglévő jelentős térségi különbségek nem csökkentek, hanem növekedtek.

Az új munkahelyek döntő többségét biztosító befektetések erős területi koncentrációt mutatnak, elsősorban a központi és a nyugat-dunántúli régiókba, azokon belül is Budapestre és a Budapest–Bécs, Budapest–Graz tengely mentén elterülő urbanizált térségekre irányulnak. A kis- és középvállalatok nagy hányada

lakossági szolgáltatásokat nyújt, illetve más vállalkozások számára végez bedolgozói, alvállalkozói munkákat. Ezért többségük ugyancsak a fejlettebb gazdaságú, továbbá az idegenforgalomban jelentős szerepet játszó térségekben, valamint a városokban koncentrálódik. A szolgáltatási szektorba tartozó munkahelyek egyenletesebben oszlanak el az ország területein, mint az ipari munkahelyek, sok kistelepülésen már csak ezek, pontosabban a költségvetési szférához tartozó intézmények jelentik helyi foglalkoztatási lehetőséget.

A munkaerőpiac regionális különbségei kapcsán figyelembe kell venni, hogy Magyarország esetében a régiós elemzések nem adnak valós képet a helyi munkaerőpiacok állapótáról, mivel a munkaerőpiac viszonylag kis méretű, zárt helyi munkaerőpiacokra szegmentálódik melyek mérete leginkább a kistérségek nagyságának felel meg. A területi különbségek döntő része a nagyrégiókon belül a megyék, a kistérségek és a települések között található: például a kistérségek közötti munkaerőpiaci különbségek nagyságrendekkel nagyobbak, mint a régiók köztiek.

Nincs jele a régiók, a megyék, a kistérségek és a településtípusok foglalkoztatási helyzetében kialakult jelentős különbségek csökkenésének. A kistérségek foglalkoztatási adatai a területi polarizáció növekedésére utalnak. És annak ellenére, hogy a fejlettebb térségekben munkaerőhiány tapasztalható, a piacgazdaságokban ismert kiegyenlítő mechanizmusok (bérkülönbségek, migráció, ingázás) korlátozottan működnek.

A piacgazdaság szabályaihoz alkalmazkodni tudó és az újonnan alakult ipari üzemekben elsősorban szakképzett munkaerőre van szükség, amit azoknak nem mindig sikerül helyben megtalálniuk, más oldalról viszont sokan akkor tudnak szakmájukban elhelyezkedni, ha vállalják a napi bejárást. Az ingázók aránya a mezőgazdaság kivételével valamennyi ágazatban emelkedett, legerőteljesebben az ipari és az építőipari területhez tartozókban.

Az alacsony foglalkoztatottság szorosan összefügg a részmunkaidős foglalkoztatás szűkös elterjedtségével (Fülöp, 2006). Az újonnan csatlakozott országokban ugyancsak alacsony a részmunkaidő igénybevétele, mint ahogy a kevésbé fejlett Görögországban, Spanyolországban, vagy Olaszországban is, ahol a részmunkaidő tekintetében a helyzet alig jobb vagy rosszabb, mint nálunk. (Amíg a foglalkoztatottak 18,5%-a dolgozott részmunkaidőben az Európai Unióban, addig hazánkban csupán 4,4%-a.)

A munkaerő szabad áramlását a tizenöt régi tagállam legfeljebb hét évre korlátozhatja – így a magyar munkaerő piacra jutását is –, melynek fenntartásáról az első két évet követően nyilatkozniuk kellett. Az Európai Bizottság 2006. februárjában

nyilvánosságra hozta az átmeneti időszak felülvizsgálatáról szóló jelentését, amelyben megállapította, hogy az új tagállamokból érkező munkavállalók száma nem jelentett veszélyt az Unió munkaerőpiacára: nem okozott sem munkaerő-piaci zavarokat, és nem szorította ki sehol sem a honi állampolgárokat. Az új tagállamok állampolgárai inkább kiegészítő szerepet játszottak a munkaerőpiacokon, s ezzel pozitívan járultak hozzá a gazdasági növekedéshez. Ezért az Európai Bizottság összességében nem lát valós gazdasági indokot a korlátozások további fenntartására.

2004-ben az Egyesült Királyság, Írország és Svédország korlátozások nélkül nyitotta meg munkaerőpiacát.

A tagállamok közül 2006-ban Finnország, Görögország, Portugália, Spanyolország és a nem EU tag Izland nyitotta meg teljesen munkaerő-piacát. Belgium, Franciaország, Luxemburg, Olaszország ugyan nem nyitotta meg korlátlanul munkaerő-piacát, de a munkaerőpiacra való bejutásban jelentős könnyítéseket vezetett be.

Fontos tény, hogy az Unió gazdagabb országai mindazokat befogadják, akire szükségük van. A magasan képzett értelmiségiek és a szakmunkások általában könnyen találnak maguknak munkát, köztük is elsősorban a fiatalok, a nyelvet beszélők és a nem házasok. Ezek valamennyien kímélik a befogadó ország szociális büdzsáját, félelemre tehát nem sok okot adnak. Ugyanakkor mindenkit igyekezni fognak távol tartani ezek az országok a továbbiakban is, akik túlkínálati szakmák valamelyikéből jönnek. Mivel az emberek nem hagyják el könnyen azt a családi, rokoni, kulturális, nyelvi környezetet, amelyben életüket addig élték, a munkaerő-áramlás csak addig lesz jelentősebb, amíg a gazdasági kényszer is működik. Mindent egybevéve a magyar munkaerő alacsony migrációs potenciálja, és migrációs hajlandóságát befolyásoló gazdasági és szociális feltételei jelenlegi és várható állapota azt valószerűsítik, hogy a „szabad” munkaerőmozgás következtében Európában jelen lévő magyar munkaerő nem befolyásolja alapvetően, és főként nem változtatja meg az uniós szintű munkaerő-piaci feltételeket.

Bár nem kívánjuk összefoglalni az eddig elmondottakat, néhány összefüggésre azonban ismételten felhívnánk a figyelmet.

Témánk szempontjából fontos tény, hogy a rendszerváltás óta kialakított-kialakult magyar újkapitalizmus mind gazdasági fejlettségében, mind versenyképességében, mind az általa kínált életminőségben, mind társadalmi szerkezetében, mind munkaerőpiacának állapotában stb. jelentősen eltér az Európai

Unió alapító és mérvadó országaitól. Sajátos helyzet ez, hiszen az ország egyfelől tagja a világ egyik meghatározó gazdasági térségének (EU), másfelől annak „félperifériáján” helyezkedik el, ennek „megfelelő” tőkehiánnyal, beruházási lehetőségekkel, technológiai lemaradással, alacsony foglalkoztatottsággal és polarizált – sok „szegényt” és kevés „gazdagot” magában foglaló – társadalommal. Tényleges státusát és alkuhelyzetét tehát döntően ez utóbbiak határozzák meg, következésképpen az Unióhoz történt csatlakozás komoly erőfeszítéseket kíván az országtól, ha valóban fel szeretne zárkózni a térség fejlett részeihez, és profitálni szeretne az Unió kínálta előnyökből és lehetőségekből.

A legalapvetőbb gondot éppen abban látjuk, hogy jóllehet az Európai Unióhoz történő csatlakozást a rendszerváltás óta valamennyi hazai politikai csoport elfogadta, támogatta és szorgalmazta az elmúlt másfél évtizedben, az egymást váltó kormányok mégsem készítették fel az országot a csatlakozásból adódó tényleges kihívásokra. Úgy látjuk, hogy hazánkat minden szempontból felkészületlenül érte a csatlakozás, hiszen jelentős hiány és lemaradás mutatkozik az intézményekben, az ismeretekben, a szemléletben és a habitusokban, a szakemberekben és jártaságokban, az érdekmegjelenítésben, a célokban és a tervekben (Kéglér, 2006). Félő, hogy ebből adódóan nemhogy tényleges lehetőségeinket nem tudjuk felmérni és kihasználni az Unióban, de még azt sem tudjuk fogadni, amit kínálnak. Hangsúlyoznánk: adott esetben nem szétosztandó vagy alkalmilag elköltendő segélyekről van szó, hanem kidolgozott és távlatos települési, kétsérségi vagy regionális tervek megvalósítását célzó erőforrások hatékony és a köz javát szolgáló fogadásáról és felhasználásáról. Komplex és sokszereplős programokról, amelyek nem csupán az önkormányzatok vagy a vállalkozók felkészültségét igénylik, de a helyi munkaerőét, köztük a tartós munkanélküliekét, netán a marginalizálódás irányába elmozduló rétegeket és csoportokat is, ellenkező esetben számos program megvalósíthatatlan lesz. Ez – mint jeleztük – a hazaitól merőben eltérő foglalkoztatáspolitikai szemléletet is igényelne, olyat, amelyet az Európai Unió már meghonosított, amikor is a foglalkoztatáspolitikát más közpolitikák (gazdaság-, társadalom-, népesedés-, jövedelem-, oktatáspolitikák stb.) integráns részeként fogják fel és működtetik. E probléma nem utolsó sorban azzal is kapcsolatos, hogy a hazai politikai elitek az elmúlt másfél évtizedben nem mertek és akartak szembenézni olyan alapvető folyamatokkal és irányzatokkal, mint az ország „félperifériás” helyzete, a tőkehiány állandósulása, a gazdaság duális szerkezete, a demográfiai gondok, az elosztó rendszerek átalakításának szükségessége, az iskolarendszer és a gazdasági-társadalmi szükségletek harmonizálása, a területi

polarizálódás és gettósodás, vagy a társadalmi kirekesztődés. Így aztán a magyar foglalkoztatáspolitikában csak a verbalitás szintjén merült fel az a felismerés, hogy a társadalom leghatékonyabb tőkéje az iskolarendszerben jól felkészített, művelt, motivált és egészséges munkaerő, és az országot (társadalmat) számottevő veszteség éri, ha ez nem dolgozik, vagyis, ha sok az inaktív és a munkanélküli.

JEGYZETEK

- ¹ A földrajz leegyszerűsítve nem más, mint a tér mérése. Most a posztmodern vektorai következtében átalakult a földrajz. A tér analízisének új fázisába értünk, amely a téridővel függ össze, amit nevezhetünk az idő földrajzának. A tér már nem földrajzi, hanem elektronikai. A politika nem annyira a fizikai térben létezik, mint inkább a különböző technológiák – távközlés, intercity, repülőgépek – időrendszerében. A geopolitikától egyre inkább a kronopolitika felé haladunk: már nem egy területtel gazdálkodunk, hanem az idővel. A térrendszer idejétmúlt és ma már minimális. A világ egysége már nem térbeli egység. A terület mértékegysége az időbeli távolság. Virilio szerint ma már a kronopolitikában élünk: a szervezet, a hatalom, a strukturálás, az alávetés, a tiltások, a megszakítások, a parancsok már az idővel dolgoznak. Virilio a térről mindig megszakítások fogalmában gondolkodik, úgy, mint egy vagy-vagyról, vízvázastóról, olyan helyről, ahol a dolgok kicserélődnek és átalakulnak. Nem kiterjedésként nézi őket, hanem kronopolitikailag kezeli, vagyis az időrend szempontjából. A kiterjedés kevésbé fontos, mint az a pont, amelyen a dolgok változnak, amelyen a töredék van.
- ² A „nyugati” országok aranydeviza-rendszeren alapuló nemzetközi pénzügyi rendszere, amely 1944-ben Bretton Woodsban (New Hampshire állam, USA) 44 állam részvételével megtartott pénzügyi értekezleten alakult ki és itt határoztak a Nemzetközi Valuta Alap, Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) létrehozásáról. A hetvenes évek elején az USA fizetési mérleg hiánya, az arany szabadpiaci árának a növekedése miatt felfüggesztették a dollár aranyra való beválthatóságát. Ezzel a dollár alapú pénzügyi rendszert, amit a rögzített árfolyamok jellemeztek, átváltották a kereslet-kínálat hatására szinte szabadon változó, ún. lebegő valutaárfolyamokra.
- ³ Nem az első Öböl-háborúnak nevezett véres összetűzésre gondolok, ami Irak és Irán között tört ki (1980–88), hanem a második Öböl-háborúra (1990–91), mely alatt az 1990-ben lerohant Kuvait felszabadítását, ill. Husszein hatalmának megzabolását célzó nemzetközi csapatkontingensek „Sivatagi vihar” elnevezésű háborúját értem. Azóta történt még egy s más, 2003-tól nincs Husszein, viszont van kb. 150 ezer amerikai katona Irakban és pár százezer halott, főleg civilek.
- ⁴ Lacoste másként gondolja, tiltakozik az ellen, hogy a geopolitikát önálló tudományként kezeljük. Mert ha a geopolitikai kérdések vizsgálatát egyedül mérhető adatok összegyűjtésére korlátozzuk, az azt jelenti, hogy egyáltalán nem kielégítő módon jártunk el. A tudományos módszerekkel mérhető meg-

állapítások nem foglalják magukba a cselekvő emberből kiinduló impulzusokat, a látható vagy a mélyben rejtőzködő hajtóerőket. Ez alapján Lacoste logikusan abból indul ki, hogy nem a geopolitika mint olyan létezik, hanem különböző szempontok alapján szakaszokra bontott geopolitika. Szerinte van külön Francia, Angolszász és egy új orosz geopolitika. Kétségtelen, hogy vannak valamilyen nagyobb térre, pl. óceánokra és kontinensekre vonatkozó geopolitikák. Ez azt jelentené, hogy ezekben az esetekben a geopolitika fogalmát, mint gyűjtőfogalmat kell alkalmazni minden e térségekben felmerülő kérdésre és tendenciára. Egy új modern geopolitika sem tud eleget tenni a tudomány oly vehemensen követelt portulátumának, miszerint az ne legyen alávétve semmiféle gyakorlati célnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bogár László (2000): „A gazdaságpolitika és a magyar XXI. század.” *Üzleti* 7, 2000. március 13.
- Csaba László (2001): „A rendszerváltás gazdaságtana. Új lehetetlenségi törvény felé?” *Külgazdaság*, 2000. június.
- Ferge Zsuzsa (2001): A magyarországi szegénységről. *Info-Társadalomtudomány*, 54. sz.
- Ferge Zsuzsa (2002): „Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban.” *Szociológiai Szemle*, 2002/4.
- Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítésért – helyzetkép és javaslatok. Országjelentés a „humán fejlettségről” 2000–2002.* Budapest, MTA Világ-gazdasági Kutatóintézet – United Nations Development Programme.
- Fülöp Edit (2006): *A munkaerő-piaci helyzet jellemzői az Európai Unióban és Magyarországon.* (Kézirat.)
- Gaszó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gaszó Ferenc (2001): „A társadalmi szerkezetváltás trendjei.” In: Földes György – Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Hülvely István (szerk.) (2003): „Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben.” *Európai Tanulmányok* 7. Budapest, MTA PTI.
- Kéglér Ádám (2006): *Érdekérvényesítés az Európai Unióban.* Budapest, MTA PTI.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Kovács Katalin (2005): „Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon.” In: Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások-falupolitikák,* Budapest, UMK – SZTAKI.
- Laki László (2005a): „A rendszerváltás – hibás kérdésfeltevés, inadekvát válasz.” In: Bayer József – Kovách Imre (szerk.): *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede.* Budapest, MTA PTI.
- Laki László (2005b): *Rendszerváltozások: megszakítottság és folytonosság.* (Kézirat.)

- Laky Teréz (2001): A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Foglalkoztatási Hivatal, Budapest.
- Laky Teréz (2005): *A magyarországi munkaerőpiac 2005*. Budapest, OFA.
- Laky Teréz (szerk.) (1997): *Az atipikus foglalkoztatási formák*. Budapest, Az integrációs Stratégiai Munkacsoport kiadványa, 25.
- Nagy Katalin (2000): „Az Európai Unió foglalkoztatáspolitikája: az Európai Foglalkoztatási Stratégia.” In: Gyulavári Tamás – Kozma Ágnes (szerk.): *Az Európai Unió foglalkoztatáspolitikája*. Budapest, SZCSM.
- Nagy Katalin (2003): „Az európai foglalkoztatási stratégia.” *Európai Tükör*, 2003/1.
- Nagy Katalin (2004): „Bekapcsolódás az Unió munkájába.” In: Laky Teréz (szerk.): *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. OFA, Budapest.
- Neumann László (2002): „Van-e munkaerőpiaci hatása a decentralizált kollektív alknak Magyarországon?” *Közgazdasági Szemle*, 2002. február.
- Pitti Zoltán (2004): „Magyarország gazdasági és társadalmi élete. Főbb jellemzők és folyamatok. 1989–2002.” In: Ágh Attila (szerk.): *Magyar hozomány, Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén*. Budapest, BM Kiadó.
- Szelényi Iván (2004): „Kapitalizmusok, szocializmusok után.” *Egyenlítő*, 2004/4.
- Tóth András (2002): „Két tűz között: üzemi tanácsok, szakszervezetek és munkáltatók.” In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. (A posztkommunizmus vége)*, Budapest, Napvilág Kiadó.